

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 116 (2003)

Rubrik: Istorgia culturala
Autor: [s.n.]

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 15.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Istorgia culturala

Igls caputschins an Surmeir

Gion Peder Thöni

5. part

Preambel: Gio cun la 4. part dalla usche titulada «Istorgia digls caputschins an Surmeir» ainten l'ultima annada da chesta publicaziun vainsa gia fatg en pass dètg significativ, stond farmos fitg an detagls gist angal tar la «centrala» tar chel movimaint an l'istorgia ecclesiastica dalla regiun, numnadmaintg la vischnanca da Casti.

Schibagn tgi igl svilup dalla interpresa «Missiun Retica» digls caputschins da Brescia – clamos an nossas regiuns antras igl uestg¹ ò tschif pe squasi igl ampren a Beiva e siva da Dumgliastga anor pitost sa concentro sen Lantsch, cunchegl tgi igl prefct regiunal ò piglia dimora lò – è bagnspert Casti davanto ena sort centrala, matagn calculond tgi da cò anor pudeir pastorar pi levamaintg las pleivs proximas. E sperond or da chest muteiv eventualmaintg er pudeir dar albiert cò ad ena cuminanza pi gronda da paders, ins ò erigia en ospizi losiva.

Cun chella «pastoraziun pi leva da Casti anor» sa fatschainta damais chesta nova part.

Di Monno²

Per chesta pleiv Mon ò P. Clemente gist angal ena ple tgi modestga introducziun. Igl pertge niro inditgia avonda sot l'anotaziun

---

¹ Uestg da Coira era lez mument Johann v. Flugi.

² En tal tetel inicial exclusiv per «Mon» – scu chegl è igl cass tar tottas tschellas pleivs – è da cattar nagliour. Chegl para gist dad esser simptomatic e para da vart da P. Clemente da leir mussar demonstrativ ena sort desinteress per chesta vischnanca. Igl muteiv so angal esser egn: siva tg'igls paders vevan da Casti anor gia tschif aint cun usito anim er la pastoraziun da Mon, biagia cò ena bela baselgia e tgesa-pravenda e tuttegna sarvia passa 30 onns an chesta pleiv, on els causa da differenzas gio puspe fatg igl pentel, – «ma poi, per una certa discrepanza è stata lasciata (la pleiv)», per deir cun igls plets da P. Clemente.

Ma scu usito dainsa igl amprem la parola agl istoriograf caputschin.³

A Casti eran unias Alvesagno (Alvaschagn), Mistei (Misteil) Sorava e Monno, ma chest davos vign ossa – damais ca. 1710 – governo d'en prer, ed igls caputschigns on sarvia lò durant en spazi da trenta e dapples onns. Els on erigia la baselgia, la quala è bellissima cun sies malletgs, e treis altars. Ella è deditgeida a s. Francestg. Mademamaintg on els biagia ena tgesa-pravenda, ma alloura causa da tschertas discrepanzas onigl banduno igl li; igl è oss sedesch onns.⁴

Chegl so pero betg corresponder digltot, sa basond sen la glista digls paders⁵ tgi on surpiglia 1635 la pastoraziun a Mon, tgi era ena pleiv independenta; tenor chella stògl esser davanto 1678. Scu detg:

Mon era sainza dubi durant igl antier tamip medieval tampreiv sto en'atgna pleiv. Tgi savess ansomma dubitar an vista dalla par-detga impressiunonta tgi stat lò: la venerabla baselgia da s. Cosmas e Damian (numno an lungatg popular indigen: s. Dungiàng), existenta gio igl onn 841, damais erigeida anc sot igl domini da lez Carla igl Grond, forsa perfign gio anturn igls onns 700. Franco è angal lez datum, siond cuntignia ainten igl documaint, cun igl qual imperatour Lothar (840–855) ò fatg ena donaziun alla clostra Seras (Curvalda). Cunchegl tgi la baselgia Mon tutgiva pi tard tar la clostra Faveras, ins stò supponer, tgi en imperatour tudestg da pi tard vegia – renuvond chella dotaziun – adosso a chella ansemen cun igl dretg sen las antradas cumpigleidas, er l' obligaziun da procurar per la sierezza digls viandants sen l' impurtanta veia mercantila tras Surses e sur Set. Per pudeir exequeir dretg chel cumond ò la clostra erigia segl spitg da chel pass igl ospizi s. Peder.

Ma Mon era en punct da navot schi pitschna impurtanza sen chel tratg; pertge siond igl Crap Ses anc nunpassabel per ena dretga veia, vevan gio igls Romans mano la sia ruta da Casti sur Mon e Del vers

---

³ Da cattar an Libro Sesto, p. 328/29.

⁴ Uscheia tgi chegl fiss davanto ca. 1690, damai igls 16 onns avant tgi P. Clemente screiva igl sies codesch.

⁵ cf. ser CHRISTOPH WILLI, *Die Kapuziner-Mission in Romanisch Graubünden* 1960, p. 60.

*Set e Gelgia. Mussamaint èn avonda igls fastezs d'ena fuschigna romana e d'ena culareia or digl ampren tschentaner, cattsos en to-chign sur la vischnanca.*⁶

Tranter igls 1200 e 1350 è Mon sto li da cunfegn tranter igl territori digls barungs da Vaz e chel digl uestg, tgi veva surtot cun igl acquist da Riom d'igls de Wanga 1258 cun tots igls bagns da chel, survagnia adegna dables dretgs an Surses, anfignen tgi igl uestgia ò er cumpro digls irtavels da lez davos barung da Vaz (mort 1338) igl sies signeradi principal, la regiun anturn Vaz.⁷ Cunchegl tgi tar chel i tutgiva er Stierva, furmava anfignen adacò igl ual numno «da Suldadas» tranter chellas dus vischnancas er igl cunfegn digls territoris.

Tot chegl ò piglveir gia nigra influenza sen igl operar da pi tard antras igls paders caputschins. D'impurtanza sogl segle esser da remartger chel pac tg'ins so dall'esistenza d'ena baselgia da s. Cosmas e s. Damian gio schi bod, avant igls onns 800. Igl datum efectiv, curtgi chella è neida erigeida, n'è betg cunaschaint, scu tar nignas otras dallas differentas amprenas «baselgias viglias» digl conturn tgi èn documentadas, Misteil, Lantsch, Stierva, Casti ed otras.

An mintga cass è er chesta baselgetta en ulteriour mussamaint per en usit prattitgia fitg consequent: d'eriger las amprenas baselgias sen en crest marcant, en tschancung ordvart la vischnanca e dasper la veia tgi niva d'orsoura. Scu sch'ins vess cotras lia sfurzar igl viandant da scu pi ampren gio salidar Nussigner. E tgi ellas eran drizzadas tottas vers la dumang – la Tera Sontga, danonder tg'el era nia igl saleit – glez s'ancligiva sainza excepziun.⁸ Ed igl sies schur-

---

⁶ cf. BONIFACI PLAZ, *Excurs archeologic tras Surmeir*, Igl Noss Sulom 1957, p. 99.

⁷ Igl cont Giera da Werdenberg-Sargans, beadi dalla feglia Ursula digl barung Duno e damais possessour d'ena part dall'ierta da chella, veva la sfarlatto malamaintg, uscheia tg'el era an noschas pitgeiras finanzialas ed ò perchegl vandia igls sies dretgs sen Schons e Vaz agl uestgia ed alla Leia soura (Surselva) per 3'600 fl.

⁸ Pir igls caputschins paran d'aveir rot cun chel prancepi, dantant scu las davosas baselgias tard-goticas, – exaimpels èn Salouf e Stierva – biageidas angal bung 100 onns avant l'activitad digls caputschins, vardan tottas cunter igl orient, on igls paders sa drizzo digltottafatg siva la situaziun la pi favorevla digl taragn. Exaimpels pon esser Casti, Alvaschagn ed Alvagni.

*metg – tant agl viandant scu surtot alla vischnanca – glez niva er cò imploro digl s. Cristoffel, malagea an furma gigantesca ve dalla mi-
raglia digl clutger, scu usito dapertot vurdond cunter igls abitants,
ma cò ossa sblitgia digltottafatg e betg ple sto da reparar.⁹*

*Cunchegl tgi la clostra Seras è eida aint è igl possess da chella –
er Mon – rasto tar la clostra Faveras (Pfäfers), veva igl avat da
chella oramai igl schinumno dretg dalla presentaziun, v. d. da metter
igl plevant. Las infurmaziuns pertutgond chels èn pero dètg mairas.¹⁰
Igl noms da chels pacs:*

*Spreng Anton, 1463–79. El era plevant principal dalla
baselgia parochiala Tinizong, noua tg'el abitava, ed a
madem taimp da Mon. Da chella retirava el 2 marcs an
argient. 1463 ò Roma pero decreto: Spreng dastga pasto-
rar angal Mon e stò abitar lò!¹¹*

Gmach Paul, nia mess aint 1479 digl avat da Faveras.

Ardolff Balthasar, 1515

*Piletsch Georg, 1521. Derivava el da Stierva? Pertge lò
cumparan Pilatschs numnadamaintg anc 1650 scu va-
schigns, uscheia tenor igl rodel da lezza baselgia. Scu
tgi el ò sa cuntignia ainten igls ambrogls tgi on scu-
manzo gist alloura perveia dalla refurma, glez è betg
cunaschaint. Cun el rompan oss giu las indicaziuns. Ma
tgunsch è er Mon sto tranter igls pertutgias tgi on da lò
davent gia misergia da survagneir plevants, causa dalla
scartezza da tals, – chegl betg igl davos causa dallas
turbulenzas tgi on scumanzo perveia dalla refurma. Ins
viglia confruntar la comunicaziun digl mastral da
Stierva da 1640 agls caputschins da Casti, «tgi els seian
stos 80 onns sainza plevant».*

---

⁹ En exaimpel significant dat igl s. Cristoffel ve digl clutger dalla baselgia viglia a Lantsch.

¹⁰ Nous suondagn cò las indicaziuns da ser J. J. SIMONET, *Die kath. Weltgeistlichen Graubündens*.

¹¹ Tenor WIRZ, *Regesten II*, p. 111.

S. Cosmas e Damian segl Crest sot Mon. Sen la fatscheda digl clutger bagn vasibel anc igl cader digl anteriour maletg da s. Cristoffel, tgi – scu a Lantsch – vurdava vers la vischnanca. Dasper la baselgia era igl santieri.

Factum ègl, tgi ainten igl frataimp anfignen 1623 ins sainta navot dad en plevant stabel a Mon. Per cletg ò lez onn igl uestg reintroduia igl act d'obadientscha sto decreto gio digl concil da Trient (1545–1563) ed avant adegna prattitgia, numnadamaintg igl cumond da Roma agls uestgs, tgi els stoptgan visitar regularmaintg tot las pleivs. En usit tgi era nia sistia digltottafatg causa digls viriveris politics tigls ambrogls grischuns siva digls 1600.

1623 è damais nia exequia puspe en'amprema tala visitaziun, pero betg digl uestg Johann V. Flugli sez, – el era puspe en'eda absent – mabagn antras dus incumbensos. Chegl schibagn tgi dad ena scun-

trada digls dignitaris digl uestgia a s. Peder (Feldkirch) igl otgover 1622 an preschientscha digl nunzi papal Scappi e digl amprem prefect digls caputschins P. Ignatius i vevan admunia seriousamaintg igl uestg, chegl tgi era pero gio nia fatg 1599 digl antecessour da chel nunzi.

Aglmanc on alloura alla fejn november 1623 dus representants prominents scumanzo igl giro da visitaziun an Surmeir:¹² canoni exresidenziar Jacob Toscan, propst da s. Vittore ed Otto de Castelmur, plevant a Razen e decan digl tgapetel da lò. Ed els on compilo en rapport extendia cun indicaziuns sur digl mantignamaint dallas baselgias, igl inventari da chellas, las relaziuns tranter pleiv e plevant, mancanzas, disharmonieas eua.¹³

Pertutgond Mon ligiainsa igl suandont ainten chest rapport:

A Mon ins dovra anc la baselgia sot da s. Cosmas e s. Dulgian. Las miraglias èn cun blers maletgs, digls quals treis èn manevel d'ena rui-gna. La baselgia è neida consecrada 1357 antras uestg Petrus (da Boemia). Ella ò nign ischamber, segl clutger ègl dus sains ed anturn la baselgia igl santieri.

Mon totga ansemen cun Alvaschagn tar la pleiv Casti, e lò pastorescha P. Joannes Tunicht, tgi abitescha a Casti. Ena dumengia tigna el lò la messa, la sagonda a Mon e la terza a s. Peder a Misteil, cunche gl tgi Alvaschagn ò sez nigna baselgia.¹⁴

Igls caputschins a Mon

Scumanzo a gidar or tar la pastoraziun a Mon on igls caputschins 1635 da Casti anor, chegl tgi è resto uscheia anfignen la fejn 1678. Las relaziuns pertutgond la premura religiosa digl pievel saro betg stada miglra tgi dapertot utro, cunche gl tgi P. Clemente vign cun nignas lamantaschungs surlonder, scu p. ex. pertutgond las pleivs da Surses.

---

¹² Per Surmeir ògl do talas visitaziuns 1623, 1643, 1710, 1763 e 1802.

¹³ Translatos e publicias da ser J. J. SIMONET an «Bündner Monatsblatt 1916» sot igl tetel «Aus den bischöflichen Visitationsberichten von 1623 und 1643».

¹⁴ Chella è pir neida erigeida tranter 1653 e 1655 antras igls caputschins da Casti.

Igl interior da s. Cosmas e Damian, cò siva la restauraziun. Sanester las statuas digls dus sontgs patrungs, 15. e 16avel tschentaner, tgi èn 1977 neidas anguladas e betg ple cattadas. Ainten l'absida davos igl altar, maletgs digls apostels, ve digls meirs otras pitturas.

An mintga cass èn igls paders stos cun corp ed olma ve da lour missiun: d'intensivar er cò an ampresa lengia la veta religiosa suandond las metodos compruvadas, scu tgi vagn las descretgas sufficiaintamaintg per utro. Cler cleraint ègl, tgi els on ancunaschia immediat igl pi grond malessar tar la mancanza d'en sanctuari adatto, surtot grond avonda per tschaffar tot la populaziun, tgi veva tgunsch er cò s'augmento considerablaintg graztga alla megliuraziun dall'existenza, – chegl tgi era betg igl davos d'angraztger agl traffic intensiv sen l'impurtanta veia commerciala, tgi geva anc adegna sur Mon.

Ed alloura: da vart digls paders betg manc la fegnameira da construeir sanctuaris tgi dasdavan gio graztga a lour interior sentiments elevonts e da devoziun e meritavan da neir numnos «en gnoul tschiel sen tera». Chegl tgi mantgeva digltottafatg alla povra basel-

gia da s. Cosmas ligiu e tgi è mianc ena sumbreiva dalla nova baselgia, la quala ins dastga tar ena confruntaziun veiramaintg numnar: en gnoul tschiel sen tera. E tgi è daveiras anc ena pedra tranter igls sanctuaris erigias digls paders.

Construeida è la baselgia neida tranter igls 1643 e 1648 antras igl impresari Giulio Rigaja da Roveredo. La benedicziun digl sanctuari è pero pir stada 1663 antras igl uestg Duri Demont. En betg manc verso artist an sies rom, igl pittour Johann Rudolf Sturn da Coira¹⁵ ò 1647 orno ella retgamaintg cun maletgs da scenas or dalla veta digl s. patrung eligia per la baselgia, s. Francestg d'Assisi, scu er cun ornamentals allegorics e surdoro igl altar. 1662 ò el duple surdoro igl tabernachel, tgi pudess damais lez mument esser rivo cò, tgunsch ansemen cun en madem a Stierva.

Degnas da remartger èn las retgas e fegnas stuccaturas, gist schi remarcabels pero er igls portrets dad omens e femnas se sur las curveis, cuncheigl tgi pudessan sainz'oter representar tale quale fatschas da gliout indigena da lez taimp, – remarcabel zont, siond strousch da cattar ensatge uscheia ensanouas ainten otras baselgias.

Oz ans dumandainsa pero, tenor tge pansar tg'ins ò tar la «restauraziun» digl interior igl onn 1915¹⁶ pudia surmalager dalla vart nord igls gronds maletgs da Sturn or dalla veta digl s. patrung e las curveir ve p.ex. cun ena vista sen fons e vischnanca Mon, sen Lantsch e Planeiras, tenor vista no dalla bova da Del! I so bagn angal neir attribuia ad ena «deviazion digl gost» tenor igl patartger digl taimp. Tge vanteira, tgi tar la veira restauraziun da 1976¹⁷ ins ò gist pertutgond las pitturas puspe rabaglea noanavant igls vigls ed oriunds maletgs, e la baselgia sa preschainta oz propa «restaurada», cheigl ainten igl veir senn digl pled e propa tenor taxaziun gio dada

---

¹⁵ Sturn derivava pero da s. Peder (Feldkirch).

¹⁶ Plevant e «motor» da chella pseudorestauraziun era a Mon lez mument ser Pol Dosch, ma responsabel è sto an amprensa lengia architect Willi da Coira.

¹⁷ Igl iniziand da chesta renovaziun è sto ser Tona Levy, plevant a Stierva e tots igls onns da sia pastoraziun da cò anor er provisor a Mon, en provedimaint tgi niva gio prattitgia dad onns annò, barattond giu mintgamai an turnus tranter las dus pleivs, essend tgi siva dalla partenza digls caputschins da nossas pleivs igl ò planget gio puspe sa musso ena noscha mancanza da spirituals.

da P. Clemente: ... «è bellissima tutta dipinta, con trè Altari...» Igl altar grond dad oz datescha da 1739, è bagn proporziuno e cuntigna blers relicts digl uriund da 1660, uscheia p.ex. tot las statuettas da lez altar.

Igl interiour dalla baselgia an vischnanca, avant la restauraziun «pompous e surcargea». Sanester davant anc vasibel maletgs cun pitturas dalla cuntrada, tgi on cuvert ve igls maletgs da Rudolf Sturn.

Er igl tabernachel an furma d'en taimpel baroc – analog a chel da Stierva e d'utro – on igls paders retratg tots dalla madema officina an Italgia, tenor en documaint aint igl archiv parochial: 1669.

Tgi el stueva neir plazzo segl altar scu center dalla baselgia era gio da dei stricta ordinaziun, scu vagn santia an connex cun otras baselgias.

La bela baselgia da s. Francestg ò er via discletgs. Uscheia p.ex. igl onn 1911 cun dar aint igl tgametg, tgi ò destruia igl tgapitsch digl clutger ed ena part digl tetg dalla baselgia. Chegl seia sto en

tgametg da cula tgi seia filada veagiu ainten baselgia, siva tras la miraglia d'oradem saltada ve ainten tgesa-pravenda, e da lò traversond, steiva e suler e miraglia, svania lior ainten tera. Per cletg sainza caschunar pi grond donn.

Persiva dastga la pleiv sa legrar d'aveir gia l'onour da regalar alla baselgia digl Grischun diversas piglveir marcantas pesunalitads, uscheia cun dar agl uestgia egn digls sies vaschigns scu uestg: Ser Gion Giera Bossi (1772–1844). El era er sez sto 11 onns plevant a Mon (1799–1810). Ad el ò la baselgia d'angraztger en obiect da gronda valeta: igl orgel istoric, construa tenor en'inscripziun aint davains 1690 da «Mathes abbrederis in rankweil». Mecta franc era chel avant ainten la baselgia digl seminari da spirituals a Coira, ed uriundamaintg – chegl surtot sa basond sen igls maletgs or dalla mitologia greca – tgunsch ansomma sto construa per en intent profan. Cura tg'igl seminari ò lia ramplazzar chel digl seminari ò uestg Bossi igl intermediia ed er igl regalo tranter 1800–1810 alla sia pleiv materna. En instrumaint prezios tgi stat betg sainza raschung – siva d'ena renovaziun gio 1712 ed alloura 1976 an connex cun chella dalla baselgia – sot la protecziun dalla tgeira da monumaints.¹⁸ Cler sarogl, tgi lez mument tgi Mon ò er survagnia igls sies orgel, ins ò construa oradem baselgia ena lobgia, chegl tgi ò pero – ansemen cun igl plazzar se lò igl instrumaint – cuvert ve igl prezios maletg digl Giuvenessende. Damais von chels «putgeas» aglmanc betg a chint digls caputschins. Cun, tar la restauraziun, alloura dismetter la lobgia e plazzar igl orgel liaint igl chor, pò chesta pittura da zont gronda valeta puspe impressiunar igl contemplatur.

Alloura ins dastga tar Mon betg amblidar igl erudit ser dr. theol. protonotarius Franz Damian Gallin nia distingua da Roma cun chel tetel per sies marets per la teologia. Siva diversas pastoraziuns er an Surmeir anc sto plevant a Mon 1722–24, noua tg'el ò biagia ena tgesa tgi è zont remarcabla perveia dallas steivas cun lour pla-fungs da cassetta. Tgapibel, tgi igl perscrutader digls monumaints d'art ò menziuno ed er valetto cammensuradamaintg chel bietg, chegl tgi P. Clemente ò betg savia far, causa tgi igl sies rapport dall'ac-

---

¹⁸ Igl detagls sur digl orgel da Mon èn resumos ainten «Orgellandschaft Graubünden» da F. JAKOB/W. LIPPUNER, 1994.

tivitat digls caputschins a Mon era gio cumparia en decenni avant tgi chest ser Gallin turna e sa collochescha puspe a Mon. Er veva el da far navot cun igl operar digls caputschins. Deplorablamentg è la schlatta Gallin oz per mureir or a Mon.

Cotras terminainsa chegl tg'ins ò catto per impurtant da rapportar pertutgond da chest bagn effectiv curt, ma ordvart retg operar digls caputschins a Mon.

Di Stirvia e Monte¹⁹

1639

Tar betg en sulet rapport sur dad ena pleiv ò igl istoriograf P. Clemente anc scumanzo chel cun en tal lod, scu el fò chegl tar Stierva!

Schi ensatgi mareta en resantia lod, schi è chegl igl pievel da Stier-va, igl qual ò persevero schi constantamaintg ainten la cardientscha, scu tgi niron a rachintar ainten igl suandont. Chella vischnanca (*questa terra*) stat sen en'ota pizza, 4 miglias distant da Casti e fitg falatschous d'ascender. Uriundamaintg era ella pertutgond religiun (*in spirituale*) uneida cun en'otra vischnanca distante d'en'oura, tenor usit dalla regiun numnada Mot (Monte). Ma crudond chels giu dalla cardientscha catolica on els sa separo, e sbursond (*sborsati*) els (*da Stierva*) igls tschient florins per sa liberar da tots eventuals dretgs tgi tschels pudessan far valeir anvers lour baselgia, on els sa mess sot la tgeira digls paders da Casti, digls quals els vignan guvernos anfignen oz, e chegl è davanto an sequenta maniera.

Tgi Stierva e Mot on tschentaners or er furmo ena cuminanza da pleiv ò sias rieischs tar muteivs politics. Tgunsch era la costera da Mot uriundamaintg prest cuverta digltot cun spess gôt, ed igls anc-lars libers da tal eran aclas e colms da Stierva e da Ziran an Schons²⁰ Fitg lev d'ancleir pogl esser, tgi sot la pressiun d'en aug-maint permanent dalla populaziun, «emigrants» da chels lis on runtgia sivamang chella costera, ansasez fitg suglialeiva e cotras per-fign adattada per êrs da garnezza.

Pero ena colonisaziun pi intensiva savess tuttegna pir esser succe-deida siva tgi igls barungs da Vaz vevan pudia extender lour pus-

---

¹⁹ Da Stierva e Mot (Monte) i vign rapporto ainten igl Capitolo Ottavo, p. 229-231.

²⁰ cf. MARTIN BUNDI, *Besiedlungsgeschichte von Graubünden*, p. 383.

sanza locala, cun igl uestg dar ad els a fit²¹ Schons e Valragn, noua tgi passava la schi impurtanta veia commerciala.

Cotras è er ena buna comunicaziun tranter igl center digls barungs – a Vaz/Nvagl e Belfort – davantada da muntada perfign strategica, uscheia tg'ins ancligess, tgi igls barungs – tgunsch Walter IV. anturn igls 1260 – vessan lia popular pi ferm chel passagi cuntrèr no emigrants digl Valleis, igls Gualsers, tgi èn davantos igls antenats dalla populaziun tudestga dad oz.

Dovrigl gronda fantascheia per s'immaginar, tgi chel passagi tranter Vaz e Schons veva però anc ena vart vulnerabla, – numnamaintg no da Stierva, tgi era igl cunfegn tranter igl territori digls barungs ed igl Surses digl uestg.²² Schi l'istorgia mossa, tgi tranter chels dus igl ò do bleras carplinas, gea, perfign ghera averta, tgi smarvegla, tgi igls barungs on lia sa sierar er d'en prieve da chella vart ed eriger gist a Stierva ena ferma tor e la equipar cun gliout fidada? Chegl tant duple, cunche gl tgi ella furmava cò er sainza dubi la staziun da dazi agl cunfegn tranter igls territoris digls dus pusants regents locals, ed i passava cò lezza dètg impurtanta comunicaziun tranter Surses (Set/Gelgia) e Vaz/Schons.

Risguardond igl fatg, tgi a Stierva igl ò do diversas mademas schlattas scu a Mot²³ ins pudess prest creir, tgi igls barungs vegian er gia colloco lò emigrants gualsers,²⁴ tgi on alloura sa masdo cun la populaziun rumantscha (?), siond chella prevedibel pi numerosa.

Chegl pò damais tgunsch er esser tscherts muteivs dalla strètga uniun da pi tard tranter las dus vischnancas. Tgi chellas èn anavant stadas strètgas sa resultescha surtot or digl fatg, tgi ellas èn er siva l'epoca digls barungs restadas las dus «squadras soura» dalla Der-teira Vaz ainten la Leia dalla Tgadè.²⁵

---

²¹ a fit = «zu Lehen», damais ena sort «do ad amprest», chegl tgi valeva però quasi «per an perpeten». Angal tar la mort digl affitader veva igl contract da neir renuvo cun igls successours.

²² Surlonder ins pò liger siva tar las expectoraziuns pertutgond Mon.

²³ Uscheia tenor documaints da cumegn ed igls urbaris da baselgia Stierva.

²⁴ Ensatge tgi catta perfign ena tscherta cumprova tar igl madem sistem dallas grup-pas dad aclas.

²⁵ Igl nom La Tgadè è dedutgia da «tga (tgesa) da Dia», managiond la catedrala da Coira scu sedia digl uestg, igl posteriour signour er politic digl territori. A chel fatg

Tgapibel ègl, tgi zont pertutgond religiun e baselgia las dus vischnancas on schi dei er furmo ena suletta cuminanza, chegl gio or digl muteiv tgi Mot ò lung taimp gia pitost stgersa populaziun e nigna atgna baselgia, – uscheia anfignen tgi els èn – forsa gio onns avant 1582 – ias ve tar la refurma.

Ma avant tgi chegl è davanto on igls da Mot anc acquisto gronds marets anvers la baselgia materna: els on gido tiers considerablamaintg a biagier lò la bellezza baselgia da s. Maria Madlagna, squasi la pi davosa gotica da chella gronda epoca.

Chel ageid stò daveiras esser sto en considerabel; pertge la regurdientscha expressiv ad el è restada veiva anfignen igl de dad oz. Uscheia rachintava la mamma digl sribent da chestas lengias, tgi igls parochians da Mot nivan perfign la dumengia aint a messa cun bovs e starpeglia necessaria, e siva igl sarvetsch divin ins geva ve digl parager e manar material necessari per la baselgia nova. Ea, igl entusiassem per la grond'ovra geva schi gliunsch, tgi las mammas davan er agls pi pitschnets en crapign da purtar. Grev era chel betg, siond da touv, e chel crap special niva tgavo gist segl our vers sid dalla vischnanca, noua tg'ins stueva aveir catto ena gronda avagna da chel crap; pertge betg angal èn tar igl sanctuari tots igls pilasters da touv, mabagn er tot las numerosas costas ve digl tschiel-baselgia. E lez quartier dalla vischnanca sa nomna anc oz «Touv».

Betg l'amprema baselgia a Stierva!

Tar la davosa restauraziun dalla baselgia 1980²⁶ – intercurond minuziousamaintg er igls fundamaints – ins ò catto restanzas d'ena, – supponia! – amprema e «la pi viglia baselgia». Damais chella tgi è

---

ragurdava avant la davosa restauraziun dalla baselgia Stierva segl arviout digl chor la voba dalla Tgadè: igl buc u capricorn, dasper chella digls barungs da Vaz.

²⁶ Igl iniziand è sto plevant ser Tona Levy (plevant a Stierva da 1951–1981), l'execuziun ò gia arch. Berther da Turitg, er en Sursilvan. La gronda e preziosa lavour «per survagneir en tgit ainten igl passo» on fatg igls archeologs, sot guida da Urs CLAVADETSCHER, tgi ò er rapporto surlonder an «*Festschrift für P. Iso Müller OSB*» an Geschichte und Kultur Churrätien, Desertina 1986.

gio documentada ainten lez urbar imperial da 831²⁷ cun «ecclesia in Seturuio».

Igl mot da Munts, davains vischnanca aintagiu, tgi zoppa las restanzas dall'amprema baselgia da Stierva da ca. 700–750.

Ena conclusiun tgi para pero dad esser en giudicat digltottafatg fallo. Pertge ena rotscha ancunaschientschas sforzan prest da localisar igl plaz da chell'amprema baselgia ainten en tot oter li. Digls mussamaints persiva i seian angal numnos chels:

- *Analog a tants oters lis cun «baselgias viglias» nivan chellas da lez taimp adegnas erigeidas sen en crest marcant ordvart la vischnanca e manivel dalla veia tgi manava no tar chella. E Stierva*

---

²⁷ Chel urbar imperial è publicitia an *Codex diplomaticus*, edia da TH. v. MOHR, 1848, tom I, p. 299.

era l'ò anc oriento quasi digltottafatg vers la Val Alvra, scu uriundamaintg vers Misteil.

- *Sen igl crest a Munts, tgi dominava la veia se dalla val, se da Casti, èn anc adegna da cattar las ruignas dalla pi ampresa baselgetta, pero gio dad onns surtratgas da tschispet.*
- *Pir cura tg'igls barungs da Vaz on erigia la tor sen tschel crest oriento cunter Nivagl, on els laschea far ena nova baselgia manovel da lezza. Igl datum pudess corresponder precis:1337, fittada en onn avant u gist igl onn dalla mort da barung Duno da Vaz.*

S. M. Madlagna a Stierva anfignen 1980 cun igls dus altars barocs e la canzla, tot da ca. 1660. Ve digl arviout anc las pitturas dalla renovaziun 1922. Segl altar da vart dretga: s. Maria Madlagna, la patrunga dalla baselgia.

Damais è chesta supponeida «amprema» gio u pir la sagonda baselgia! Scu para laschan tscherts fastezs ve digl material da raplagna supponer tgi ella seia davantada l'unfrenda d'ena arsa. Surlonder dattigl pero nigna documentaziun, persiva dalla benedicziun d'en nov sanctuari igls 2 d' avost 1357 antras igl uestg Peder Gelyto (Peder da Boemia).

Da tot chegl so igl istoriograf P. Clemente naturalmaintg nignas novas, schibagn tgi aglmanc chest davoscito documaint fiss sto avantmang. Ma ad el - a P. Clemente - vogl betg per dar invistas ainten l'istorgia da baselgia e pleiv pertutgond igl taimp avant la gloriosa epoca digls caputschins. Perche gl turnainsa puspe tar igl sies rachint, tg'el scumainza cun chegl tgi stat ad el scu para igl pi fitg segl stoma: l'apostasia digls parochians da Mot, - aggiuntond pero a madem taimp igl laudamus a'gls da Stierva per avoir documento lour ferma cardientscha cun restar fidevels alla cretta digls babungs, sa mittond ossa sot la tgeira digls caputschins da Casti.²⁸

Franc sarogl nign dubi, tgi la burrasca digls ambrogls antras la derasaziun rapida dalla nova cretta on er fatg sotsour bagnbler ainten las dus vischnanchettas. Tg'ins sa figurescha angal la malapasch tgi pò avoir do ainten vischnanca, ea, ainten las singulas familias, causa digl piglier parteida per l'egn u per l'oter confess. Quanta harmoniea varo oss survagnia noschas rupturas e schizont eida an scalgias!

E mianc pitschna influenzà varogl bagn er gia, tgi causa dalla mancanza generala da spirituals, i mantgeva agl pievel igl guidader, chegl tgi è nia zont critic tar Stierva e Mot prevedibel anturn igls 1650, basond sen igl attest digl mastral.²⁹ Admirabel ègl pero tuttegna, tgi igls parochians da Mot èn anc stos fidevels alla cretta catolica ed a s . Maria Madlagna anfignen cunter igls 1580. Tgi so schi ancarschiva zont agls pi vigls da bandunar ena baselgia, per la quala els vevan per part anc sez, scu unfants, purto unfrendas, digls sacrificis digls sies vigls mianc da menziunar.

---

²⁸ Chegl tgi è oramai davanto lez onn 1639.

²⁹ Tenor chegl tg'el sa nomna an sia brev digls 14 avregl 1640 agl pader tgi inspectava gist las pleivs pastoradas da caputschins: ... «essendo ministeriale o Governatore della Terra di Stiervia , Gio: Pietro Bossio, Ministrale».

Ma laschagn pitost rachintar surlonder igl istoriograf caputschin:

... Separos tgi gl'èn stos (*chels da Mot*) e sburso tg'ins ò gia igls 100 florins per gio esser liberos da tottas futuras preteisas tgi chels pudesan far valeir sen la baselgia (*da Stierva*), on els sa mess sot la tgeira digls paders da Casti, digls quals els vignan anc oz pastoros, è chegl davanto scu suonda:

An chesta vischnanca abitava en om da pulita reputaziun (*assai comodo nel suo stato*) e tgi desiderava da preservar la sia vischnanca dall'infecziun antras «l'Eresia», e chel ò fatg l'istanza agl pader Deodato, nia da curt a Casti, d'aveir cumpassiun cun chellas povras olmas. Chegl tgi els on er fatg e surpiglia la tgeira dad ellas. El (*P. Deodato*) n'ò betg sa laschea starmantar dallas fadeias, anzi, igl ò via per en grond gudogn ed ò s'angaschea.

Oss, per ancleir migler chegl, digl qual nous scrivagn, i cunvigna da saveir, tgi – cura tgi las dus vischnancas Stierva e Mot eran anc ansemen – i mantgeva igl plevant per sarveir a tottas dus. Betg cattond causa da mancanza da spirituals egn tgi vess substituia, on chels da Mot, tgi era anc adegna filiala da Stierva, siva far cunsegl decida da piglier en plevant da tge sort tg'el seia, d'acceptar er en preditgant, schi cattan nign spiritual, oramai tgi faschevan paca differenza tranter l'egn u l'oter.

Oss ògl gist sa do, tgi abitava cò en gioven tgi veva scumanzo a stibgier «ensatge» «*con animo di farsi Prete*», e vasond chel ena schi bela occasiun per s'angascher, s'ò el offeria da far igl sarvetsch.

Els on accepto la sia spierta. E tschartgond tschel codeschs per saveir ministrar, ò'l survagnia ainta mang en codesch digls heretics, tg'el ò forsa mianc cunaschia per en tal. Da chel sa sarviva el per instrueir la gliout, ed an chella maniera ò el sainza percorscher bavia igl teissi dalla heresia, tar la quala els èn stos anfignen adacò. Veir ègl pero, tgi els on tantas gedas fatg cunsegl, schi dession betg tuttegna tschartger en sacerdot catolic, ma adegna ò la part cuntrara victoriso.

Tenor la detga existent a Stierva seia la ruptura definitiva capitada cun en act dètg spectacular:

Igls parochians da Mot seian anc nias – tenor vigl usit e damais ca. 1560 – an processiu tar la purdananza, la festa dalla patrungebaselgia s. Maria Madlagna. Ma sen veia a tgesa vegigl do vehemeta dispetta tranter las dus gruppaziuns pro u contra la nova cretta. E sa calirond igls cots veaple, vegia egn scarpo or da mang la crousch da processiu agl purtader da chella e la sghinlada veagiu

ainten la Val Mot. E chegl seia sto igl signal definitiv per la separaziun.³⁰

Mot; dretg la baselgia da S. Giera da 1582, san. la baselgia da lenn a Mot soura, erigeida 1718. Igl clutgeret è nia mess se pir 1930.

Prevedibel fissigl alloura er capito bagndalunga chegl tgi è mantignia ainten ena otra detga: tgi igls oss convertias tar la nova cretta – aglmanc igls fanaticists – vegian d'aveir sbandgea ord baselgia tot chegl tgi tscherts «nostalgics» vegian anc lia metter liaint «da catolic», uscheia er ena statua da Nossadonna, tgi vegian patto ainten igl ual dalla Val Mot – igl «Muttner Tobel». Ma miracla! – ella seia eida tot sedretg veagiu cun las ondas ainten l'Alvra, ma lò neida spindrada digl nurser da Vaz. Chels da lò on la tigneida an onour e vegian fatg aposta per ella lezza tgaplotta lior sen igl crest da Pleuna gist an fatscha alla vischnanca eretica live da tschella vart dalla val.³¹

Mecta franc sarogl, tgi igls da Mot èn betg pir nias refurmos igl mument tgi els on biagia la sia atgna baselgia, damais 1584, ma prevedibel gio decennis avant.

---

³⁰ Uscheia rachinto dalla mamma digl scribent, alla quala chel ò d'angraztger tantas preziosas indicaziuns da tgossas da fatgs digl passo da Stierva, tant da realitads scu da detgas.

³¹ cf. la detga: La tgapalotta da Pleuna, poesia da G. P. THÖNI an idiom da Vaz, Sulom Surmiran 2003.

Nous cuntinuagn cun igl rachint da P. Clemente:

Oss è Stierva – gio separo da Mot – sto sainza agen plevant durant en spazi da 42 onns; oters deian: settanta. Cò duess mintgign angal sa figurar, quant poverets, – d’aveir nign tgi pradgeva ad els, nign tg’igls instruiva la dutregna catolica e tgi administrava igls sontgs sacramaints! Uscheia murivan tants miserablaintg, zont digls onns dalla pesta 1630.

Ma an tot chella noscha calamitad onigl betg amblido Dia. Mintgant, surtot dallas festas principalas faschevign neir dad ena vischnanca vaschigna en sacerdot per festivar la messa e da Pasca a dar la comuniun. Igls matrimonis, damais: dar ansemen per la lètg, faschevan persungas secularas. Percheigl on tar la vigneida digls missiunaris tantas lètgs stuia neir ansinadas aint per dretg. Novnaschias purtavign ensanouas ainten ena vischnanca vaschigna a lascher battager. Er cuncheigl tgi vevan cò ni crap da batten ni tabernachel, ni Sontgissim da conservar, cheigl tgi è pero manzignas.³²

Er maglevan els da tot taimp tgern, vevan tantas otras erreurs, da veirs heretics, aglmanc errors materialas. Ma rastond cun tanta buna voluntad tar la cardientscha catolica maretigl, tgi Dia – igl qual lascha mai mantger igl sies ageid – derva alla fegn la bratscha da sia misericordia e tarmetta tar els igls caputschins, scu cheigl tgi vagn rapporto.

Ed uscheia on igls caputschins er surpiglia chesta pastoraziun, dasper chella da Casti e Surava. Igl pader Deodato cun igl sies cumpogn Ezechiel gevan lò a sarveir, aglmanc dus gedas igl meis las dumengias e mintgant durant l’emda scu tgi sa lascheva far. Ed i custava gronda

---

³² La bela baselgia gotica erigeida bung 100 onns avant, possedevea igl usito tabernachel an chel stil, funso ainten la miraglia sanester digl altar, e cheigl en ordvart bel, scu tgi vign remartgea cun extraordinari grond lod digl rapport tar la visita-ziun 1623: «In eleganter Struktur das Sakramentshäuschen und aus gehauenen Steinen erhebt sich die Nische, worin das Allerheiligste nach Landessitte aufbewahrt wird.»

Ed aggiunto vign anc la perdetga per en oter obiect sacral: «Originell ist ein tragbares Taufbecken, das in der Sakristei aufbewahrt wird», cf. J. J. SIMONET, *Bündner Monatsblatt* 1916, p. 16. Ò igl istoriograf caputschin cò lia giustifitgier l’opra tg’igls sies confrars on lia far a tot prietsch cun plazzar segl altar lez agen tabernachel, egn tenor lour gost?

fadeia, surtot d'anviern, stuond ascender 4 miglias tras la neiv tgi cun-tanscha piglsolit l'otezza d'en om, chi e lò anc daple.

Els on sa do fadeia d'extirpar igl schlet sem dallas erreurs e plantar las bunas vartets cristianas. Chegl tgi è piglveir betg sto grev, graztga alla schi buna disposiziun da chel pievel gio pront per ratschever scu verdad infallibla las documentaziuns pradgedas digls missiunaris.

Uscheia ins ò an fitg curt taimp via igl pievelet mido digltottafatg, voluntous ainten igl visitar la s. messa, attents tar igl priedi, devots tar igl divin uffeci e giond savens tar igls ss. Sacramaints. Ples gedas on chels da Mot ampruvo da trer ve els dalla sia vart, èn pero adegna nias refusos an curtaschevla maniera, anzi, faschond er els amprovas, schibagn vanamaintg, da persvader tschels da piglier puspe en spiritual catolic. Uscheia tgi tots dus èn rastos tar lour cretta.

Tgi igls lioms èn betg rots giu sarogl er sto d'angraztger alla circumstanza, tgi tottas dus vischnancas faschevan ainten la politica anc adegna – nunditgond la noscha separaziun confessiunala – part comunablamaintg dalla madema Dartgeira Vaz e cun chella er dalla Leia dalla Tgadè, scu para an dètg bun'armonia.³³

Chegl, schibagn tgi noschas carplinas on en mument smanatschea versa ena cunvagnientscha cuntantevla perveia digl indemnisar Mot cun 40 fl. per sia part ve digls bagns dalla baselgia. Siond Mot betg cuntaint cun igl offeria, on els recurria tar la gisteia dalla Dartgeira Vaz, e chella ò dulzo igl import sen 60 florins. An madem taimp ò ella concedia a'gls da Mot:; di Will die von Mutta ir Khilchen noch nit vollendt, so mögendt sy ab Mutta ire Abgestorbenen zuo Stürfis begraben, zuo Khilchen gan, ire Kinder lassen taufen, so sy von Stürfis einen Pfarrer handt.» Siva pero vegian chels da Mot per an perpeten nigns dretgs e nignas preteisas ple ve dalla baselgia da Stierva.³⁴ Damais è P. Clemente betg oriento dretg, schi el dei tgi l'indemniasaziun vegia computo 100 ranschs.

---

³³ Pupergneas cun surdar zont igl pi ot uffeci, chel da landamma, èn pero ni Stierva ni Mot nias. Igl grond Vaz veva la plualitad absoluta. Pir 1718 ò Mot dastgea metter chel magistrat ainten la persunga da Jakob Hosang – tgi era forse ansomma da Stierva, pertge anc 1850 davigl lò chella schlatta!

³⁴ Tenor documaint ainten igl archiv da Mot.

Oss, tgi vegia do tge rizsrazs tgi viglia tar chella dolorosa separaziun, – igls evenimaints dattan er ena ferma perdetga per la profonda religiousadad da chel pievelet, per la quala els on tschenteners or purto grondas unfrendas. Ins ò angal da remartger egna dallas mutivaziuns ainten lour petiziun da 1583 tar la Dertgeira Vaz: «... die Wil inen der Weg bis gen Stirfas zuo Khilchen zu gan fast wites halb, beschwert, ... hat ir Gmeind Mutt alldo in irem Dorf ein Khilchen erbuwet ...» E betg pitschna peisa survign cò an chel gro er chegl tgi P. Clemente ò attestò per igl viada digls caputschins da Casti a Stierva: ... andavano a servirvi ... nel che gli conveniva patire assai, massime in tempo d'inverno, per la neve, – stuond piteir fitg, igl pi fitg taimp d'anviern perveia dalla neiv, tgi cuntanscheva piglsolit l'otezza d'en om, savens anc daple. E tot chegl valeva gist aglmanc schi bagn per chels da Mot, stuond els neir tar igl sarvetsch divin en'oura gliunsch anfign Stierva!

Lagn oss puspe turnar tar igl rachint digl istoriograf:

La baselgia (da Stierva) damais, tgi è deditgeida all'Assumpziun da Maria, cun treis altars, ed era talmaintg malcumadevla, scu mintgign pò s'immaginar, on igls paders nattagea da radagn (*fu purgata e polita*), e vetiers on els furnia dischainta paramainta, schi bagn scu la carascheia da chel taimp igl ò lubia e la povradad digl li. Siva ensatge taimp (*in progresso del tempo*) ins ò alloura biagia ve en isch-camber (*una sacristia*) sufficiainta agl basigns.³⁵ Ins ò laschea far numerousa otra paramainta, fitg preziosa tenor la qualitat, mantelas,³⁶ ed en tabernachel surdoro molto vago, (*chegl tgi è cò da translatar cun «amurevel»*) fatg neir cun gronds costs da Milang. Ins ò procuro per tgalleschs, senachegl tg'ins stoptga betg neir d'utro cun tals. E daple, – per pudeir, schi necessari, er star cò ples deis, ègl nia biagia ena tgesa (*-pravenda*) fitg cumadevla, e chegl propa uscheia tgi chest li, schi bagn situo an cuntrada alpestra e rocha, giolda gist tants vantatgs scu mintg'oter migler situo.

³⁵ Cò manegia P. Clemente franc pitost angal stgaffas etc., pertge cunchegl tgi Poeschel, l.c., menziunescha expressiv igl stil gotic dallas fanestras stò igl ischcambeser nia construia ansemen cun la baselgia, er schi corresponda, tgi pir igls caputschins on an tscherts lis biagia en tal ve dalla baselgia gotica, p. ex. a Salouf.

³⁶ Tar nossa gliout vign chella mantela piglsolit numnada «igl Chormantel».

La va gio detg, tgi chella baselgia è deditgeira all'Assumpziun da Maria e betg a s. Maria Madlagna, scu tg'ins crei generalmaintg.³⁷

Schi scu pogl esser schluito aint chest foz patrocini? L'explicaziun dat fitg bagn igl suandont:

La causa è chella: siond chel pover pievel (*dalla cuntrada*) nia turmanto gist ena troppa d'onns causa dalla setgeira, ins ò fatg igl vut dad eir mintg'onn dalla sia festa an processiu tar chesta sontga, chegl tgi è nia tignia anfignen segl de dad oz. Perchegl è – e mintgign igl duess creir – Sancta Maria Maddalena igl tetel da chella baselgia.

La tavla (*la tavola*) u igl prospect (*il quadro*) digl altar principal onigl cumpro da chels da Scharons (*di Gironz*) cura tgi chels da lò è crudos giu dalla cretta.

Cun tge plascheir tgi igl visitatur ò santia da tant progress (*tar la populaziun*), tant ainten la cardientscha scu er digl cult divin. El ò animo igls missiunaris tar perseveranza e sincero, tgi els vignan a ratschever persiva la paia da Dia. E cun el gist er aveir clamor ansemen tar en Tgapetel divers dad els tgi vevan er gia sarvia en'eda an chesta val, ò igl visitatur nizzigia l'ocasiun per lascher rapportar mintgign dad els dalla situaziun tar la sia baselgia.

Cun menziunar chest Tgapetel u tala conferenza sera P. Clemente las sias expectoraziuns sur dalla pleiv Stierva. Ma per survagneir en maletg propa verdevel dalla situaziun ò igl cunsenzious inspectour cun raschung er anc consulto lez onn 1640 las autoritads civilas, surtot igls mastrals. Tscherts da chels on – forsa causa dad esser stos absents e cun esser capavels aint igl screiver – raspundia an scretg.

Uscheia er igl mastral da Stierva.³⁸ E chegl an tge bung taliang! – tgi stat a pêr a chel digl istoriograf P. Clemente! Pussebel natural-

---

³⁷ Chegl vign digl reminent gio exprimia antras igl altar grond, noua tgi la statua centrala è chella da Nossadonna, ed angal dretg e sanester dad ella s. Fluregn e s. Leza. Er igl documaint dalla benedicziun-baselgia digls 2 avost 1357 lascha nign dubi: Cum igitur ecclesiam parrochiale in Sturuis in honore beate et gloriose virginis Marie, beati Martini, beati Cassiani, Placidi et Sigisberti et beate Marie Magdalene ... Damais cumpara chella scu pi davosa sontgadad invocada. Documaint an archiv-pravenda Stierva.

³⁸ Igl madem on fatg er oters, uscheia per Riom e Surses igl guia dalla Tera segl casti a Riom, Tgasper Frisch., la brev digl qual P. Clemente ò mademamaintg cito ainten la sia istorgia, cf. er Sulom Surmiran 2001 p. 63.

*maintg, tgi el ò sa laschea gidar digl caputschin da Casti. S'anclei, tgi nous dastgagn betg tralasher da citarchel text.*³⁹

Otreveria Pader Visitatour

Am è ancarschia giufons igl cor, tgi siond Els nia ainten nossa regiun ed er sto a Casti per render visita agls noss paders caputschins e per veir igls fretgs tgi fon tranter nous, scu er canoscher igl bung tgi nous ratschavagn dad els, ed ia sung betg nia aviso dalla vossa arrivada, pertge schiglio fissa nia immediat ad Igls cattar, scu tgi fiss er sto la mia obligaziun (*il mio debito*) e grondissim plascheir, ed er vessa do enqual infurmaziun an chegl tgi Els giavischivan, cunche gl tgi va gio da bliers onns annò buna cunaschientscha digl operar digls paders. Damai tgi la schort n'ò betg lia conceder la favour tgi possa discorrer cun Els, vaia immediat siva da santeir dalla Sia visita e digls muteivs per chella am mess a satisfar alla mia obligaziun cun ena brev per communitgier chegl tgi vess fatg a bucca.

Scu amprem I'gls deia perche gl, tgi schi totga ad ena persunga d'angraztger tgi Els èn nias a visitar igls paders ed igls confortar ainten lour greva impresa tgi els on piglia sen las spadlas cun la tgeira spirituala digl noss paeis, igl tocchigl principalmaintg a me, siond mastral u governatour digl cumegn (*della Terra*) da Stierva, la quala debitescha infinita obligaziun (*infiniti obblighi*) alla Missiun pertge el (*igl cumegn*) è scu nia restizzo da mort an veta, surtot cunche gl tgi el saro sto lò da circa settanta onns sainza pastour dallas olmas, ed an consequenza da chegl quasi malsang per mureir an tgossas spiritualas.

Finalmaintg alloura, cun ageid digl otreveria pader Deodato e digls sies cumpogns, ins ò durant 4 onns ratschet talas salutevlas masdegnas (*tali medicamenti di salute*), usche tgi la pleiv para restaurada digltottafatg. E dasperas va ia pudia constatar schi bagn igl nundescribibil nez (*le utilità innarrabili, v. d. da lour operar*) effectuo an otras vischnancas digl conturn, e bagn igl pi ferm ainten la pleiv da Casti, noua tgi la religiun catolica era gio quasi stanschantada digltottafatg, e noua tgi ella flurescha oz miraculousamaintg, digl qual ia crei tgi nign'otra persunga Igls savess infurmar migler tgi ia.

---

³⁹ Istorgia digls caputschins p. 356: Lettera del Ministeriale di Stirvia.

Ma betg chegl è igl punct principal, causa digl qual i m'ancrescha da betg avoir pudia discorrer cun Els. Chegl tgi am strocla igl cor ed ia vess lia far a bucca (siond stagn cumplitgia d'igl deir cun brev) è d'Igls explitgier igl nündetg basigns tgi gl'on gia nossas vischnancas e la regiun da tot chegl tgi gl'on ratschet digls paders, ellas tgi eran scu deblissims unfants ainten las tgossas spiritualas, e tgi sainza els (*igls paders*) i pitissan grondissim donn (*grandissimo detrimento*).

Els pon damais saveir V.P.M.R. (*Vostro Padre Molto Reverendo*) tgi, per igl deir cun ena parola, talmaintg grond era igl basigns an nossa Rezia da ratschever chegl tg'igls paders e zont la provinza da Brescia on do e cun ageid digl qual ella stat cò scu renascheida an Dia. Tgi sainza els, causa da sia deblezza e la perfidada digls heretics, i smanatscheva ad ella la destrucziun totala. E scu ena vit tgi dovra urgent en pal da sustign, u scu unfantigns tgi basignan igl mang dalla mamma per betg crudar, gist uscheia veva er la Rezia urgent basigns digls paders, igls quals on veiramaintg la partureida per Dia, scu ena mamma, ma betg sainza dolour, ed els on la sustigneida anfignen oz scu ena ferma petga.

Perche gl Igl roia V.P.M.R. tant scu tgi sung bung, tgi viglias sa metter aint tant scu pussebel dapertot e cura e tar tgi tgi fò basigns, tgi nusoters povers catolics grischuns vignan gio betg sprivos da chels paders tgi vagn, e scu chegl tg'igls eretics desideressan e tgi amprovan da cuntanscher perfign cun ageid da blers fozs catolics (*di molti falsi Cattolici*), ma (*tgi viglias*) er pitost vurdar tgi vignan tarmess anc oters dalla madema provinza, la quala nous cunaschagn per nossa veira mamma.

E schibagn tgi tscherts lessan forsa perveia dad interess politics differents paders digl stadi Milang, (*di Stato di Milano*) viglia V. P. M. R. saveir, tgi per chella intenziun i dat strousch raschungs da nom oter tgi igl intent da caschunar confusiun ainten igls problems dalla religiun. Ia cunfeid digltottafatg agl angaschamaint (*nel zelo*) da V.P.M.R. e Sia cumpassiun cun nossas povras olmas. Perche gl per betg unfisar Els pi dei, ia romp giu igl feil digl mies screiver cun Igl racumandar me ed igls interess dalla nossa cardientscha, Igl giavischond alla fegn tot veir bung regalo da Dia.

Da Stierva, igls 14 avregl 1640

D. V. P. M. R. (*igl a Vous, fitg reveria pader*)

Affettuosissimo servitore
Gio: Pietro Bossio, Ministrale

Chegl damais igl grondious attest tgi igl »gubernatour« da Stierva dat per igl operar digls paders pertutgond lour marets per salvar agl noss pievelet sia viglia cretta. E strousch oter tungigl er ainten la brev digl »gubernatour« da Surses, Tgasper Frisch.⁴⁰

A chellas dus brev para P. Clemente d'aveir do la pi gronda peisa da tottas ratschetas; pertge dasper ena terza è chegl las dus sulettas tg'el reprodutgescha ainten sia istorgia. Ed el agiunta anc betg sainza intent ensatge oter:

Chellas èn damais las brev ed igls attests laschond davent ena munium oters screivers tgi gl'è nia adresso agl visitatour P. Marino e registro dad el ainten igl sies rapport tg'el ò sessour purto sez a Roma per dar giu chint minuzious alla Sontga Congregaziun da chegl tg'el veva fatg suandond igls cumonds da chella e per testamentar e comprovar las fadeias ed igl anim impundia digls missiunaris caputschins an chesta regiun ed an sarvetsch da Dia e dalla cretta catolica.

A tgi totga igl lod?

Ea, pertutgond Stierva vo tot igl lod naturalmaintg agls ezs paders, tgi on digl center Casti anor, pastoro cun grondas fadeias er «questa Terra sopra un'alto monte, con salita molto faticosa». Igl noms da chels paders èn perchegl nudos ainten la glista da Casti, ed èn cotras angal d'erueir tenor las funcziuns tgi els on exequia a Stierva, uscheia battens e sepulturas. Lagn tuttegna render ad els l'onour cun numnar chels tgi on prevedibel piglia sen sasez igl strapatsch cun far «la salita molto faticosa».⁴¹

P. Deodato da Bornato, 1635–1640

soci: P. Fedele da Crema, 1635–1643

---

⁴⁰ P. CLEMENTE, *Istorgia digls caputschins* p. 349: Lettera di Caspar Frisch al padre visitatore. Er el sa stgeisa: «Mi è rincresciuto assai, che io non sono stato a Casa ...» scu schi el vess gia sa laschea giu cun igl mastral da Stierva!

⁴¹ Chegl ans basond sen ser CRISTOFFEL WILLI, *Die Kapuzinermission in Romanisch Graubünden*, p. 12.

- P. Lucio da Salò, 1643–1648
- P. Bartolomeo da Crema, 1648
- P. Paolo d'Agnosegno, 1659
- P. Primo da Cologna, 1672
- P. Fiorano da Brescia, 1686
- P. Gianfrancesco da Quintiano, 1695
- P. Alessandro da Vicolongo, 1702
- P. Primo da Cologna, 1707
- P. Matteo da Cenate, 1707

Scu utro er a Stierva, fatg bagnblers midadas

Scu vessigl er savia esser sto different d'an tants oters lis, noua tg'igls caputschins on surpiglia la pastoraziun? Numnadaintg tgi els on sviluppo er a Stierva igl anim usito per far midadas, tant pertutgond bietgs scu installaziuns? Bagntschert, savens franc urgent necessari, ma chi e lò per far agradeir a lour agen gost!

Durant lour perioda da 1640–1707 on igls bungs paders bagn fatg detg grondas midadas ve digl maletg general dalla baselgia, zont antras aggiuntar tgossas aint igl chor, ma – Dia seia ludo! – navot ve digl interiour tipic per igl stil digl salv sacral gotic. Igl pi grond scazi aint igl chor on els per cletg laschea nunviolo: igl prezios altar sto cumpro 1522 se da Scharons.⁴² I basta pero, tgi els on lia dar agl chor en gnoul la pareta d'en chor da clostra antras construeir an dretga tavla-deira ena mesa pare ve da mintga meir dretg e sanester digl altar anfignen or tar igl pilaster digl artg digl chor, calond lò da mintga vart cun ena sort «banc da tron» destino per igl(s) plevant(s). Oramai propa imito en chor da clostra u perfign daatedrala.

Piglia davent en dètg po agl aspect digl altar ò bagn er igl transfereir «igl cor d'ena baselgia», igl tabernachel. Chegl tgi è pero davanto suandond ena ordinaziun digl uestg dada or gio bod igls 1600: da dar se igl usit gotic, tgi veva dapertot igl tabernachel anc funso ainten la miraglia sanester digl altar grond, (chegl vurdo no dall'antrada) cun

---

⁴² Per chella compra exista nign documaint, er betg aint igl archiv Scharons, pero an tots dus lis la veiva tradiziun, sen la quala gio P. Clemente sa basa.

igl sies isch da giatter tschinco d'en rom an bela sculptura da crap. En exemplar scu tg'ins catta anc numerous tals venerabels tabernachels, noua tgi els èn betg nias destruias u antras digl orcan da destrucziun, lez «Bildersturm» tar la refurma u – scu er a Stierva – naturalmaintg ord nunacunaschientscha dalla valeta da chest obiect d'art.

En considerabel donn per Stierva! Pertge ins ò angal da liger siva ainten lez rapport digls inspectours dallas pleivs da 1623⁴³ per esser persvadia dalla valeta tgi chest tabernachel represantess zont oz, siva tgi 1980 ins ò lia propa *restaurar* la baselgia, – e betg angal la renovar, – chegl tgi vot deir: dar ad ella igl maletg uriund.⁴⁴

En considerabel donn ò pero er gia caschuno igl plazzar chest tabernachel segl altar; causa da chegl ins ò betg ple savia sarrar no las dus tipicas alas digl altar grond, chegl tgi era tar chels altars gotics lour funcziun expressiva durant igl taimp da curesma e passiun. Lour vart davos è numnadamaintg pitturada cun gronds maletgs da tematica adattada a chel taimp serious digl onn ecclesiastic, uscheia tgi sarvivan durant la curesma betg angal a zuppantar «la pompa e bellezza» da statuas e reliefs, mabagn per far andamaint «la vanadad ed igl passager dalla veta». Anc adegna ègl perche gl nunpussebel da sarrar no las alas sainza allontanar igl pompous tabernachel, agl qual igls caputschins on oramai do duple impurtanza tgi alla funcziun digls maletgs segl verso dallas alas.

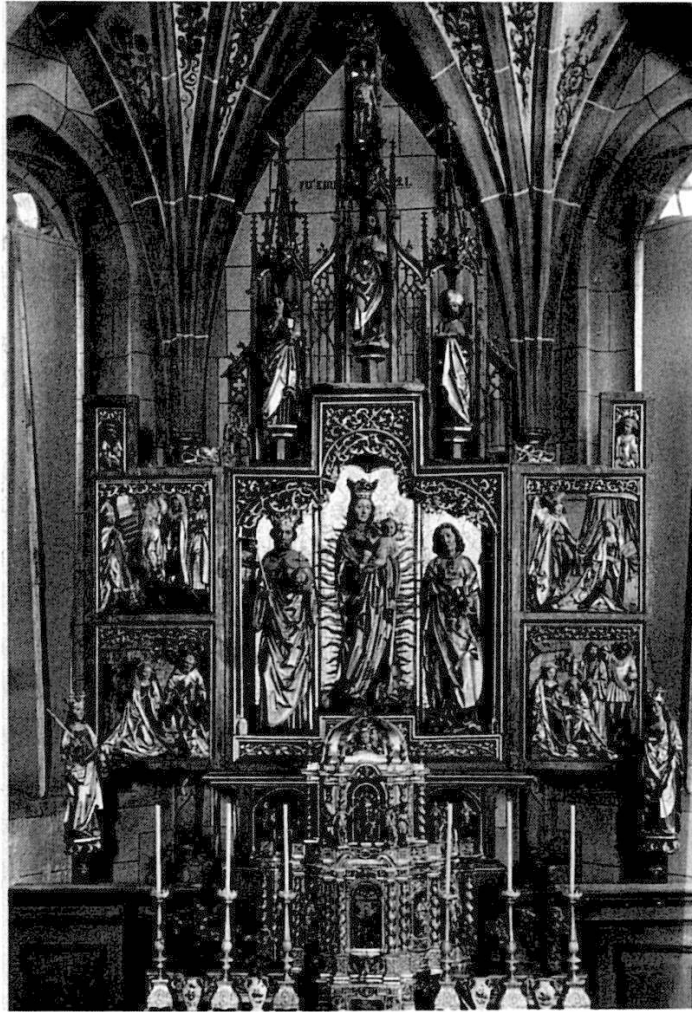
Schi gl'è sto igls caputschins, tgi on allontanano las treis statuettas tgi tutgivan ainten la nischa dalla predella, i sa lascha betg erueir, schibagn tgi gl'è da supponer.

Ma turnagn puspe tar las pêr otras midadas fatgas digls caputschins, midadas tgi crodan an îgl oravant tot cotras, cunche gl tgi ellas represchaintan igl stil d'en'otra epoca tgi chella dalla baselgia.

---

⁴³ cf. tar annot. 31 igl lod tot aparti tgi vign do a chel tabernachel gotic. Ma er agl tabernachel caputschin rancanoscha igl expert Poeschel igl merito laudamus: «Gute, im Detail sorgfältige Arbeit,» cf. «*Die Kunstdenkmäler*» p. 318.

⁴⁴ Chegl tgi para tuttegna da betg esser gartagea digltot, uscheia aglmanc tenor igl pareri digl Uffeci cantunal per la tgeira da monumaints, tgi ò detg: «Die Kirche ist wohl sauber renoviert, aber nicht restauriert.»

Igl belezza altar grond derivant da Scharons, davant igl betg manc bel tabernachel sumigliant a chel da Mon, mess no ansemen 1669. Dretg e sanester las dus alas.

Talas tgi faschevan chegl dètg ferm anc avant la davosa restauraziun ed èn ossa neidas allontanadas:

- Dus altars dretg e sanester digl artg digl chor, tots dus an expressiv baroc e tgi dateschan da 1669. Remarcabel angal, tgi P. Clemente igls menziunescha mianc cun ena suletta parola. Schi chel sanester è gio tar igls caputschins e dall'antschatta davent sto egn «da Nossadonna» sa laschigl betg verifitgier, ed er betg, tge

maletg u statua tgi igl ornava. Pussebel perfign lez maletg digl mar-
teri da sontg Placi, igl qual penda aint igl chor.⁴⁵ Tgunsch era plaz-
zada ainten la sia nischa la statua tgi penda oz oradem la nav da vart
sanestra. Chella è adegna stada vistgeida, pero ò la vistgadeira cugl
taimp pitia ferm cun esser stada cuvernada ainten carner durant
passa 100 onns.⁴⁶

Igl altar lateral da vart dretga para d'adegna esser sto deditgia alla
patrunga-baselgia, s. Maria Madlagna, alla quala schiglio navot ra-
gurdava ainten baselgia, oter tgi ve digl tabernachel gist en pitschen
medallion. La sia tavla digl altar cun igl maletg da s. M. Madlagna
penitenta, tgi ornava uriundamaintg chel altar, vign conservada ain-
ten tgesa-pravenda. Anturn igls 1800 (Poeschel) è ella neida ram-
plazzada antras la statua tgi stat oz sen ena consola oradem baselgia
scu regurdientscha agl anteriour altar liaint. Er sen chel altar on igls
caputschins gia plazzo en tabernachel scu chel digl altar grond, an-
gal en munt pi simpel.⁴⁷

- En impurtant relict installo digls caputschins er la canzla, ve dalla
miraglia sanester dall'antrada digl clutger. Er chella an gost e stil
contemporan, cun tetg, e scu tg'ins vesa talas anc ainten tottas ba-
selgias digls caputschins. Ve dalla miraglia, conservada da tottas re-
novaziuns, l'inscripziun: «Euntes in mundo et predicate verbum
meum.» («Ge or aint igl mond e pradge igl mies pled.»). Sen igl ma-
nual igl usito crucifetg.

---

⁴⁵ Da chel maletg dei Poeschel cun persvasiun: «Prevedibel sto tavla ainten en altar,
er chel ve dalla pare an fatscha, d'anturn igls 1600, lavour d'en laic.»

⁴⁶ Siond la vistgadeira pero malamaintg an rap ò l'artista donna Margrit Brenn-De-
marmels fatg nova vistgadeira or da paramainta viglia, uscheia tgi la statua sa pre-
schainta an nova parada.

⁴⁷ Tar la visitaziun dalla baselgia 1623 era chel tabernachel betg anc avantmang. El è
rasto sen chel altar anfignen tar la davosa renovaziun, tgi ò dismiss igls altars late-
rals. Poeschel datescha el perche gl sen ca. 1625, ma ò plets da grond lod: «Ein ein-
facher Tempelbau mit dorischen Säulen, Triglyphen und Kuppel über Dreieckgie-
beln.» Tgunsch pussebel, tgi chel tabernachel era igl ampren sto segl altar grond,
anfignen tgi igls caputschins on anturn 1660 igl ramplazzo antras en bler pi bel.

Betg «sen la cunsientga» on igls caputschins loancunter la «disfiguraziun dalla baselgia» gotica antras biagier aint la lobgia oradem baselgia. Chella è pir neida construeida cura tgi gl'è nia se «la moda» d'installar orgels. Imitond divers exaimpels digl conturn ò 1813 er la pleiv da Stierva installò ena tala «regina», construeida digl Vallesan Sylvester Walpen.

Tar igl exterior dalla baselgia ègl er ca. 1660 nia fatg midadas ve digl clutger da 1357. Chel è nia dulzo considerablament, dond uscheia la pussebladad da construeir grondas fanestras e plazzar aglmanc anc en ulterior sains. Documento ègl an tot cass, tgi tiers en sains vigl digl onn 1492⁴⁸ igls caputschins on mess no anc en sagond, chegl tgi l'inscripziun cumprova: «1679 Gaudenz Hempel in Chur».

Ena fatga manc plaschevla è sto, tgi ansemen cun dulzar igl clutger e far fanestrungs ins ò miro se anturn ed anturn igls fanestrels gotics, chegl tgi pir la davosa restauraziun ò per cletg currigia.

Schi pir igls caputschins on transferia igl santieri no digl li uriund «aint a Munts» – damais en toc davains vischnanca, noua tgi sa cattava l'amprema baselgetta⁴⁹ – u schi chegl è gio davanto 1521 tar l'erecziun dalla baselgia – è documento nagliour. An tot cass ò er igl andomber da sepulturas franc gia sa sminuia igl mument tgi Mot ò 1583 sa separo per adegna dalla pleiv Stierva.

La tgesa pravenda

Ensatge saro franc: schi ansemen cun la construcziun d'ena schi pompousa baselgia 1521 i vign er numno igl ampren plevant da

---

⁴⁸ Uscheia aglmanc tenor A. NÜSCHELER, *Die Gotteshäuser der Schweiz*, 1864, purtava chel sains las indicaziuns: «1492 o rex glorie criste veni nobis cum pace».

⁴⁹ Ancunter tot chegl tgi las retschertgas archeologicas da 1980 vottan avoir constato – tgi la pi amprema baselgia seia stada segl madem li scu la odierna – ischan nous persvadias, tgi chella seia – scu gio detg pi bod – da localisar liaint a «Munts», lez crest en toc davains la vischnanca. N'ègl – tiers las cleras ruignas – betg mussamaint avonda, tgi cun far far tar l'arondaziun digl fons gist lò manivel ena veia da fons, ins ò catto fossas – tgi son angal esser las fossas digl ampren santieri! – Expectoraзиuns surlonder tar G. PEDER THÖNI, «*Die Kirche Sancta Maria Magdalena*», anc manuscript.

Stierva: Fruora Georgius, Kurat, – alloura stueva chel bagn er avoir en piz abitaziun. Ma surlonder dattigl nigra comunicaziun. Persiva ins so, tgi durant igl antier tschentaner suandont, Stierva e Mot on gia tanta calamitad cun la pastoraiziun e decennis or nign spiritual, chegl tgi para da er esser sto egn digls stompels tgi chels da lior èn ias ve tar la nova cretta.⁵⁰ An mintga cass parigl, tgi Stierva saveva anc adegna mianc metter a disposiziun en dretg cutier ad en plevant. Perche gl mianc smarvagliainsa oss, schi P. Clemente posauna squasi cun vasi-bla luschezza:

... E duple, per pudeir star cò mintgamai er ples deis, scu tgi sa dat tantas gedas la necessitad, ins ò construia ena tgesa fitg cumadevla; uscheia tgi chel li, schibagn situo an ena regiun alpina cun clima roc e criv losiva, giolda betg manc vantatgs scu mintg'oter li ...

E veiramaintg, an chegl tgi pertotga la tgesa-pravenda tg'igls paders caputschins on biagia per la pleiv Stierva, on els piglveir fatg cun chella alla pleiv anc en regal da nom. Ena tgesa tgi ò – sainza tgi vigna antochen digl novissim taimp fatg grondas midadas oter tgi installo tgossas correspondentas a migliuramaints giوند cotras cu gl taimp – do amparnevel albiert a 25 generaziuns da spirituals.

An mintga cass varo er la «*Casa assai commoda*», scu P. Clemente dei, e betg angal la bela baselgia, intimo gist dus drs. teologs da sa lascher angascher scu plevants a Stierva, cura tgi 1707 igl davos pader ò – scu durant igls 70 onns avant ed anc adegna da Casti anor – surdo la pleiv ad en solit spiritual, igl dr. Johann Otto Cadusch da Vaz, tgi ò galdia la bela tgesa-pravenda gist 13 onns. Chegl tgi pi tard egn digls successours ò perfign fatg durant 50, en oter schizont per 65 onns!

---

⁵⁰ Surlonder ins catta igl sufficiaint tar las expectoraziuns sur dallas relaziuns cun la pleiv filiala Mot.

